

ТЕМА 2. АНТИЧНІ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВО

1. Афінська рабовласницька держава, її суспільний та державний лад, характерні риси права.

Рабовласницька держава досягла найвищого рівня розвитку у Стародавній Греції та Стародавньому Римі. В історичній науці рабовласницьке суспільство цих країн прийнято називати античним (від лат. - стародавній).

Маси простих вільних громадян античних держав чинили впертий опір спробам знати взяти їх у кабалу, що привело до ранньої ліквідації боргового рабства, активного розвитку дрібного селянського господарства і ремісничого виробництва. Ті ж причини викликали прагнення до максимального розширення рабства іноплеменників. Тому рабовласництво в античному суспільстві втратило риси патріархальності і стало основою системи, спрямованої на виробництво товарів і отримання додаткового продукту за допомоги нещадної експлуатації рабів. Водночас це потягло за собою неминучу кризу всієї системи, призвело до розорення селян і ремісників, неспроможних витримати конкуренцію дешевої рабської праці, поставило перед панівним класом проблему підтримки вільної бідноти, яка стікалась у великі міста. Фізична робота стала рабською діяльністю, яка безчестила вільних людей. У результаті рабство почало гальмувати розвиток виробництва. Саме ця нерозв'язна суперечність спричинила загибель античного суспільства.

Для античної держави був характерним республіканський лад - **аристократична або демократична республіка**. Монархія, яка у Греції прибрала вигляд тиранії, не була типовою. Але в період кризи й занепаду у Греції та Римі створювалися великі монархії.

Широкий розмах торгових і лихварських операцій в античному світі привів до утворення високорозвиненої системи права. Товарне виробництво і міжнародна торгівля дуже рано посіли помітне місце в економіці старогрецьких міст. Активно розроблялися правові інститути, пов'язані з розвитком приватної власності (види договорів, їх забезпечення, як-то застава, кредитні угоди, спадкове право тощо). Проте незрівнянно вищого рівня досягла правова система в Римі, де було створено найдосконалішу форму права. Вона була пристосована до широкого міжнародного товарообігу, який відбувався в середземноморському басейні. Саме тому римське право виступало як «право народів», придатне для різних країн і народів у регулюванні ділових зв'язків.

До утворення Македонської монархії Греція не була єдиною централізованою державою. Вона складалася з незалежних міст-держав - **полісів**. Державний лад полісів був різноманітним. В одних переважала форма, яка нагадувала східну деспотію, коли вся влада зосереджувалася в руках однієї людини, в інших була демократія, у третіх - аристократія управляла державою. Об'єднувало їх те, що всі держави-міста були рабовласницькими.

Найбільшої могутності з численних грецьких полісів досягли дві держави - Афіни і Спарта. Саме вони помітно вплинули на долю більшості інших грецьких держав.

Першим кроком до утворення афінської держави були реформи, що їх приписують Тесеєві. У повір'ях розповідається, що після того, як до царської влади доступився Тесеєй, який поєднував у собі силу з розумом, він упорядкував країну. У стародавню епоху Аттика (область Греції, де згодом виникла афінська держава) складалася з кількох самостійних держав, що ворогували між собою. Реформою Тесеєя окремі племенні поселення Аттики було об'єднано в один афінський народ. Це об'єднання дістало назву **синойкізм**.

Окрім того, Тесеєй запровадив поділ населення за родом занять на три категорії: **евпатридів** (аристократію), **геоморів** (землеробів) і **деміургів** (ремісників). Так офіційно було закріплено не тільки соціальну, а й політичну нерівність між вільними. Евпатриди мали виняткове право заняття вищих державних посад, зокрема, обиралися дев'ять **архонтів**, які згодом перебрали все керівництво країною. Усі колишні та діючі архонти (знову ж таки евпатриди) входили до складу **ареопагу**, який обирав і контролював архонтів, наглядав за народними зборами, здійснював вищу судову владу. Геомори і деміурги мали право лише брати участь у народних зборах, роль яких однак знизилась.

Остаточного удару родовому ладу завдали реформи Солона і Клісфена.

Солон і його законодавство

У 594 р. до н. е. на політичну арену виступив Солон. Він належав до гурту великих людей Греції. Не випадково його зараховували до семи грецьких мудреців.

Солон був обраний архонтом і наділений широкими повноваженнями - зберігати і скасовувати майновий порядок або вводити новий, бути «посередником», «законодавцем» і «миротворцем».

Ядро солонівських реформ становили законодавче визнання приватної власності, дозвіл поділу земель і розпорядження ними. Це сприяло підприємницькій ініціативі, оживляло економічну діяльність і давало новий поштовх рабовласницькій культурі.

Серед інших реформ Солона - скасування боргового рабства (**сисахфія**), введення єдиної грошової одиниці, запровадження єдиних мір і ваги.

Логічним завершенням усіх заходів Солона була його політична реформа - **тимократія**. До того панівне становище евпатридів забезпечувалося не лише їхнім багатством, а й політичними привілеями. Право зайняття вищих посад і здійснення політичного керівництва зберігалося за ними спадково. Солон у принципі знищив політичні привілеї народження - генекратію. В Аттіці встановлювався привілей майна - тимократія. Так, за майновим станом усе населення Аттіки поділялося на чотири класи, або розряди. За основу поділу було взято прибуток, одержуваний від землі (що й зрозуміло в сільській Аттіці). Права та обов'язки громадян установлювалися відповідно до розмірів їхньої земельної власності. Зокрема, вищі державні посади могли обіймати лише представники першого розряду. Представники найнижчого розряду (**фети**) не обиралися ні на які посади. Отже, вплив стали набувати імущі класи. Вони витіснили старі родові об'єднання. Тож родовий лад зазнав поразки.

Вищим джерелом влади за законодавством Солона визнавався весь народ. Політичним органом, що виражав волю народу, була еклесія - **народні збори**, в яких могли брати участь усі дорослі афінські громадяни чоловічої статі, зокрема й фети. Еклесія обирала всіх посадових осіб. Але обраними на державні посади могли бути лише громадяни перших класів. Найвищі, пов'язані з великими витратами, посади архонтів обіймали найбагатші люди.

Важливим демократичним органом, запровадженим Солоном, була **гелієя** - суд присяжних. Гелієя складалася з шести тисяч осіб, які щорічно обиралися жеребкуванням із загалу громадян, які досягли 30-літнього віку: від кожної філи (адміністративно-територіальної одиниці) по 600 осіб. Гелієя поділялася на десять колегій. Коло справ, які підлягали розглядові конкретного складу суду, визначалося ранком того дня, коли мало відбуватися судове засідання, щоб усунути вплив на суддів з боку зацікавлених осіб.

Гелієя була вищим судовим органом Афін. Як суд першої інстанції вона вирішувала найважливіші справи, зокрема про державні та посадові злочини, розглядала скарги на рішення інших судів, контролювала діяльність посадових осіб і, крім цього, брала участь у процесі законотворчості - остаточно затверджувала рішення народних зборів.

Підготовча робота у справах, що надходили на розгляд еклесії, покладалася на новостворену раду чотирьохсот. Члени ради обиралися у родових філах: по сто осіб від кожної філи. Ареопаг хоч і зберігався, але його права були істотно обмежені. Частина функцій ареопагу перейшла до гелієї та ради чотирьохсот.

Законодавство Солона остаточно оформило державу і заклало основи афінської демократії. Втім, було й чимало невдоволених реформами.

Після того, як Солон втілював свої закони, він склав повноваження і виїхав з Афін.

У 509 р. до н. е. розпочалися нові реформи. **Закони Клісфена** Першою реформою Клісфена був поділ території держави на три округи: місто Афіни з передмістями; внутрішня центральна смуга; берегова смуга.

Кожен округ поділявся на десять частин - **тригій**. Три третії (по одній з кожного округу) складали одну нову філу. Так сформувалося десять територіальних філ. При цьому кожна клісфенівська філа являла собою не суцільну територію, а кілька локально розділених громад, які об'єднувалися під час голосування. Мета реформи - змішати населення, роз'єднати роди і в такий спосіб послабити вплив евпатридів.

Раду чотирьохсот скасували і замінили **радою п'ятисот**, що складалася з громадян, які досягли 30-літнього віку та були представниками філ: по 50 осіб від кожної з 10 філ.

З метою охорони держави від можливого перевороту, від захоплення влади тираном Клісфен запровадив екстраординарний «суд черепків» - **остракізм**. Сутність остракізму зводилася до такого: щороку навесні скликалися екстрені народні збори, які голосуванням визначали, чи немає серед громадян осіб, небезпечних для громадянської свободи. Якщо такі виявлялися, то збори скликалися вдруге, і тоді кожен їх учасник писав на глиняному черепку (остраконі) ім'я того, хто, на його думку, був небезпечним. Засуджений більшістю голосів видалявся за межі Аттики на десять років. Після закінчення цього строку можна було повернутися до Афін. Відновлювалися й усі громадянські права, які належали особі до засудження.

Законодавство Клісфена відіграло велику роль в історії Афінського полісу як кінцевий етап реформ, розпочатих Солоном. На політичну арену відтоді вступали усі громадяни Афін. Самі греки вважали Клісфена родоначальником грецької демократії.

Суспільний лад Афін

Повноправними громадянами (у політичному аспекті) вважалися лише **афіняни**, які досягли 18-річного віку. Це, однак, не означало рівності між ними за майновою ознакою.

Інша категорія населення - **метеки** (іноземці). Вони були особисто вільними, володіли майном, торгували, але не мали політичних прав: не могли брати участі в народних зборах та обіймати державні посади.

Подібним було положення **вільновідпущеників** - колишніх рабів, які дістали свободу за особливі заслуги.

Раби в Афінах були повністю безправними. Раб уважався річчю, яку можна купити, продати, подарувати, віддати у найми. Вбивство раба не тягло за собою відповідальності. Раб не міг мати майна: усе вироблене ним було власністю хазяїна. Кількість рабів в Афінах, за свідченням сучасників, значно перевищувала кількість вільних. Так, на 21 тис. афінських громадян і 10 тис. метеків було 400 тис. рабів.

Раби були двох категорій: державні й ті, які належали приватним особам. Державні були в кращому становищі: могли мати своє господарство і набувати майно. З державних рабів вербували поліцейських. Вони охороняли порядок у народних зборах, судах, громадських місцях. Із державних рабів також вербувалися тюремники, виконавці судових вироків.

Державний устрій Афін

Управління Афінами у V-IV ст. до н. е. здійснювали народні збори, рада п'ятисот - буле, судові органи - ареопаг (до реформи 462 р.) і гелієя, а також виборні посадові особи (стратегі, архонти).

Народні збори. У них могли брати участь лише повноправні громадяни, тобто ті, які походили від шлюбу афінянина та афінянки. Особи, які народилися від змішаних шлюбів, іноземців, рабів, а також жінки, не брали участі у народних зборах. Правлячі кола Афін суворо стежили за тим, щоби відвідували збори лише ті, хто мав право. Для цієї мети залучали поліцейських і наглядачів, які мали списки повноправних громадян.

Постанови народних зборів поділялися на закони (що встановлювали загальні норми) і псефізми (які стосувалися приватних питань).

Рада п'ятисот була вищим адміністративним органом Афінської держави. Вона поділялася на 10 комісій для зручності ведення справ. Засідання ради протоколювалися. Були архіви, де зберігалися протоколи і рішення.

Із судових органів найдавнішим був ареопаг, який розглядав справи про умисні вбивства. Для розгляду кримінальних справ існувала також колегія одинадцяти. Їй були підсудні справи розбійників, нічних злодіїв, кишенькових крадіїв, викрадачів громадян тощо.

Гелієя була першою інстанцією з найважливіших судових справ і апеляційною інстанцією у справах, вирішених іншими судами.

Основні принципи діяльності посадових осіб в афінській державі були такими: платність посади; колегіальність посади (тільки стародавні посади залишилися одноособовими - архонт,

базилевс); відсутність ієрархічної градації між посадами (за винятком військового управління); підзвітність усіх посадових осіб.

Слід зауважити, що афінська демократія пережила дві кризи під час війни зі Спартою, яка почалася 431 р. до н. е. і тривала 27 років.

Основні риси права Афін

Невдоволення народу чинним ладом, що накопичувалося, призвело до Кілонової смуги у 30-х роках VII ст.

Першою серйозною поступкою афінської аристократії (евпатридів) було видання писаних законів. У 621 р. одному з архонтів - Драконтові було доручено переглянути і записати чинне звичаєве право, що він і здійснив. Так виникли Драконтові закони. Згідно з переказами, ці закони відзначалися надзвичайною жорстокістю, за що увійшли в історію як «драконівські закони». «Закони Драконта написані не чорнилом, а кров'ю», так характеризували їх самі греки. Стратою каралися навіть такі проступки, як ледарство і крадіжка овочів. Розповідали, що коли запитали самого законодавця, чому він майже за всі злочини призначає страту, Драконт набито відповів, що незначні проступки, на його думку, заслуговують цього покарання, для значних же він не міг придумати більшого. Особливо суворою була кара за порушення прав приватної власності - крадіжки, підпали, а також за вбивство. Крім страти, у законах Драконта було встановлено й інші види покарання: безчестя, вигнання та штрафи, обчислювані биками.

За всієї жорстокості й технічної недосконалості закони Драконта мали велике історичне значення хоча б тому, що деякі їхні статті були спрямовані проти кровної помсти. Це свідчило про перемогу рабовласницького демократичного ладу над родовим ладом. Крім того, писане право сприяло упорядкуванню майнових відносин.

Законодавством Солона закони Драконта (за винятком тих, що передбачали відповідальність за вбивства) було скасовано.

Суспільний та державний лад Стародавньої Спарти. Право.

Держава Стародавньої Спарти виникла у IX ст. до н. е. Вона являла собою поліс - державу-місто. Спарта змогла об'єднати навколо себе інші міста Південної Греції й утворити Пелопоннеський союз. Розширення території через захоплення чужих земель поставило перед спартанською общиною нові завдання. Необхідно було створити такі органи влади, які могли б діяти в нових умовах. У результаті було винайдено своєрідне поєднання сильної, терористичної за методами, державної влади зі збереженням органів первіснообщинного ладу. У цьому полягає головна особливість держави Стародавньої Спарти.

Суспільний лад Спарти

На відміну від Афін Спарта була землеробською общиною.

Повноправними громадянами вважалися **спартіати**. Вони мали громадянські та політичні права, наділялися земельними ділянками, що їх обробляли інші люди - ілоти. Вільному громадянинуві Спарти заборонялися ремесла і торгівля - ці заняття призначалися для невольних людей. Головним заняттям спартіата була військова справа, у вільний час - бенкети, полювання та спорт.

Завдяки особливій системі виховання своїх громадян Спарта досягла високої військової могутності. З семи до двадцяти років хлопчики навчалися військовому мистецтву, а в тридцять років могли одружуватися.

Обмеженими правами у Спарті користувалися **перієки**. Вони були особисто вільними і правоздатними у цивільних відносинах (могли набувати власність, укладати угоди), у більшості своїй ремісничували і торгували, оскільки їм було відведено малородючі землі. Перієків призивали до армії як важкоозброєних воїнів (спорядження вони купували за власний рахунок). Але перієки не мали політичних прав. Спартіати їм не довіряли і тому встановили постійний контроль з боку держави. Для цього були засновані спеціальні посади гармостів. У випадку неспідкорення перієків до них застосовували методи позасудової розправи.

Становище **ілотів** мало багато особливостей, що відрізняло їх від рабів античного суспільства. Ілоти несли військову службу в армії як легкоозброєні воїни. Ілот не був власником землі, але мав своє господарство і власні знаряддя праці. Він працював на ділянці, наданій

державою спартіату, і змушений був сплачувати оброк, який складав 50% зібраного врожаю (зерна, олії). Ілоти становили власність держави. Проте спартанець, у розпорядженні якого був ілот, міг його вбити або (з дозволу влади) відпустити на волю, передати іншому спартанцеві. Заборонялося лише продавати ілотів за межі держави.

Кількість ілотів набагато перевищувала загал спартіатів. Своє панування над ілотами спартанці підтримували методами жорстокого терору. Не обмежуючись стратами окремих ілотів, вони час від часу чинили масові вбивства найбільш сильних і сміливих ілотів (криптії - тренувальні уроки для молоді). Терором керували спеціальні посадові особи - **ефори**. Щорічно вони оголошували війну ілотам, намагаючись виправдати нелюдську розправу над ними.

Державний лад Спарти

Спарта уявлялася взірцем рабовласницької аристократичної республіки. Вищими органами влади були два царі, рада старійшин (**герусія**), народні збори (**апела**) та ефори.

Два **царі** — це, очевидно, результат об'єднання двох племен, кожне з яких зберегло свого вождя. Царям належала верховна жрецька і судова влада, яку згодом було обмежено. Панівна верхівка Спарти прагнула не допустити утворення сильної одноособової влади. Тому навіть у військових походах царі перебували під наглядом ефорів.

Загалом царі були оточені пошаною. Проте кожні вісім років ефори проводили гадання по зірках (своєрідну атестацію царя). Якщо зірки, на їхню думку, показували несприятливу ситуацію, тобто, якщо цар ставав небажаним, то проти нього порушувалося судове переслідування, яке могло призвести навіть до позбавлення влади.

Другим за значенням органом у спартанській державі була рада старійшин - **герусія**. Вона складалася з найвизначніших представників панівного класу. До складу герусії входили обидва царі та 28 членів, обраних народними зборами з громадян, які досягли 60-літнього віку.

Герусія готувала питання для обговорення на народних зборах. Якщо народні збори приймали небажане рішення, вона мала право накладати на це рішення вето - заборону. Крім того, герусія розглядала кримінальні справи про державні злочини, а також справи про відповідальність царів.

Народні збори вирішували питання війни і миру, підтримували відносини з іншими державами; обирали вищих посадових осіб (ефорів, геронтів) і послів; вирішували, кому з двох царів йти у похід; розглядали питання про надання або позбавлення громадянства; здійснювали судочинство у справах про посадові злочини. У народні збори допускалися всі повноправні громадяни (спартіати), які досягли 30-літнього віку. Збори скликалися раз на місяць. Але в разі потреби скликали надзвичайні збори.

Зазначимо, що народні збори ніколи не посідали провідного місця в системі державних органів Спарти. Найвища влада належала невеличкій кількості громадян - представникам знаті. Так, найпомітнішу роль в управлінні Спартою відігравали **ефори** (п'ять осіб), які щорічно обиралися народними зборами. Їхня влада поширювалася навіть на царів. Ефори скликали народні збори і раду старійшин, керували діяльністю цих органів, а також мобілізацією війська, зовнішніми відносинами. Вони порушували перед народними зборами питання про війну і мир (до того ж робили це без згоди царя, а іноді - проти його волі). Ефорам належала також поліцейська влада. Важливим їх обов'язком був нагляд за діяльністю посадових осіб, щорічні перевірки звітів. Ефори могли звільнити будь-якого посадовця, притягнути його до відповідальності. Самі ефори звітували про свою діяльність лише своїм наступникам.

Основні риси права Спарти

Тривалий час у Спарті діяв звичай. Потім з'явилися закони. Вони закріплювали, передусім, безправне становище ілотів і охороняли майно спартіатів.

Найбільш відомі **закони Лікурга**, що були спрямовані на забезпечення єдності спартіатів, попередження деспотії. Відповідно до цих законів, будинок спартіата мав бути побудований скромно. Не дозволялося прикрашати житло ліжком на срібних ніжках і розкішним покривалом. Заборонялися золоті й срібні монети. Гроші наказувалося чеканити у вигляді великих і важких

монет, щоб ускладнити їх накопичення. На думку законодавців, ці заходи мали відбити бажання красти і брати хабарі. Гроші, набуті в нечесний спосіб, не можна було сховати.

Норми кримінального права вказували лише на ті діяння, вчинення яких було караним. Як види покарання застосовувалися страта (скинення зі скелі, задушення), вигнання, штрафи, атимія (позбавлення прав). Атимія призначалася за боягузтво на війні, зокрема щодо тих, хто втік із поля бою або здався у полон.

Держава та право античного Риму

Виникнення Римської рабовласницької держави та основні етапи її розвитку.

Історичне значення римських держави і права важко перебільшити. Невеличка держава, будучи міською общиною за територією і за кількістю населення (у тодішньому географічному уявленні), перетворилася у світову імперію і стала зразком рабовласницького типу держави і права.

Періодизація історії Риму. В історії розвитку римської держави вирізняють три періоди: царський (VIII - VI ст. до н. е.); період республіки (V - I ст. до н.е.) та період монархії (I ст. до н.е. – V ст. н.е.). Своєю чергою, період монархії поділяють на два етапи: принципат і домініат.

Царський період – це період розкладу первіснообщинного ладу та формування рабовласницької держави. Поштовхом до руйнації родового ладу стало загострення соціальних суперечностей передусім між двома такими суспільними групами, як патриції та плебеї. У цьому полягала особливість утворення римської держави.

Повноправними громадянами Риму були **патриції**. Римська община налічувала 300 патриціанських родів. Кожні десять родів складали курію – об'єднання дорослих чоловіків-воїнів. Десять курій складали трибу (плем'я). Саме з трьох племен (латини, етруски і сабіни), за легендою, і утворився римський народ. Патриції – це родова аристократія, яка мала найбільше прав. Наприклад, лише їм належало виняткове право користуватися землею римської общини та здійснювати державну владу.

Значну частину населення Риму становили плебеї. Вони були особисто вільними, займалися торгівлею і промислами. Але, незважаючи на економічну незалежність, плебеї були позбавлені політичної влади: не могли брати участі в управлінні справами римської общини, не мали доступу до общинної землі. Плебеї прагнули зрівняння у правах із патриціями. Перевага плебеїв була у тому, що вони складали основу римської армії, мали таку саму військову виучку, як і патриції. І Рим не міг здійснювати масштабні військові дії без участі плебеїв.

Вищими органами управління Риму в «період царів» були сенат, цар і народні збори (куріатні комісія).

Очолював римську общину виборний **цар** (рекс). Він був воєначальником, верховним жерцем, чинив суд у справах про зраду, заколот та інші злочини, які вважалися публічними. Але у вирішенні найважливіших питань цар повинен був рахуватися з сенатом.

Сенат складався зі старійшин патриціанських родів і мав великий вплив на царя і народні збори.

Куріатні комісія – народні збори по куріях – обирали всіх посадових осіб, і зокрема царя, обговорювали пропозиції сенату, оголошували війну (мир укладав сенат).

Перехід від родової організації суспільства до державної завершили **реформи царя Сервія Туллія** (VI ком. до н. е.). Найголовніше значення реформ полягало в тому, що було запроваджено нову класифікацію населення – не за належністю до родової аристократії (патриціїв), а за майновим цензом.

Усіх вільних чоловіків (і патриціїв, і плебеїв) було поділено на шість розрядів. Кожен розряд, за винятком шостого, виставляв певну кількість центурій (військових сотень): перший розряд (найзаможніші) виставляли 80 центурій; другий, третій і четвертий розряди – по 20 і 22, а п'ятий – 30. Шостий розряд складався з найбідніших громадян – пролетарів. Вони військових сотень не утворювали. Але існували також 18 центурій вершників. Загалом налічувалося 193 центурії. Усі центурії поділялися на молодші і старші. Молодші склалися з громадян віком від 17 до 46 років (вони першими йшли на війну), старші об'єднували чоловіків віком 45-60 років – то

був резерв. Кожні п'ять років переоцінювалося майнове становище римських громадян і, відповідно, перерозподілялися розряди.

В результаті цієї реформи з'явився новий різновид народних зборів – **центуріатні комісія** (збори військових сотень), які поступово відтіснили на другий план куріатні комісія. У вирішенні питань центуріатними комісіями кожна центурія мала один голос. Оскільки із 193 центурій 98 представляли перший розряд і вершників, то найбагатші завжди мали перевагу. Саме тому Римська республіка вважалася аристократичною.

Крім того, за реформою Сервія Туллія, було проведено новий територіальний поділ на округи, які зберегли лише назву – триби. Спершу було 4 міські триби і 16 або 17 сільських. Передусім, поділ на триби призначався для обліку землі. Кожна триба мала виборного голову, який визначав майнову спроможність громадян, що проживали на території округу, і контролював збір податей. З'явився і ще один вид народних зборів – **трибутні комісія**.

Завдяки реформі плебеї дістали право брати участь в оновлених народних зборах – центуріатних і трибутних комісіях.

Суспільний та державний лад Римської аристократичної республіки.

У 509 р. до н. е. у Римі встановилася аристократична республіка, яка проіснувала понад 500 років, природно, видозмінюючись, що було обумовлено розвитком рабовласницького способу виробництва.

Державний устрій Римської республіки. Центральними органами влади були народні збори (куріатні, центуріатні і трибутні комісії), сенат і магістратури.

Народні збори скликалися з ініціативи магістратів. Головним різновидом народних зборів були центуріатні комісії. Вони обирали найвищих посадових осіб, приймали закони, запропоновані цими посадовцями, а також мали судову владу у справах про обвинувачення в найтяжчих злочинах, за які передбачалася смертна кара.

Трибутні комісії (збори по трибах) були двох видів: патриціансько-плебейські і тільки плебейські. Постанови спільних зборів називалися «популісцита», а плебейських - «плебісцита». Загалом, постанови народних зборів мали затверджуватися сенатом.

Збереглися також збори по куріях (куріатні комісії), але вони втратили своє значення.

Важливу роль у римській державі відігравав **сенат**. В офіційних документах для назви римської держави вживалася формула: «Сенат і Римський народ». Спочатку сенат складався лише з римської аристократії - патриціїв. Тому Римська республіка називалась аристократичною. Лише з 444 р. до н. е. до цього органу було допущено плебеїв. На початку періоду республіки сенаторів призначали консули, а з IV ст. до н. е. їх стали визначати за списками представників знатних родів цензори.

До III ст. до н. е. сенат затверджував рішення народних зборів, видав фінансами, дипломатичними відносинами, здійснював загальне управління провінціями, вирішував питання про заходи безпеки в разі виникнення зовнішньої загрози, надавав надзвичайні повноваження диктаторові. Скликали сенат і головували в ньому консули, претори, диктатори, а з середини IV ст. і плебейські трибуни.

Магістрати - посадові особи, які здійснювали управлінські та судові функції. Найважливішими принципами організації діяльності магістратів були: виборність, колегіальність, терміновість, відповідальність перед народом та безоплатність служби. Обиралися магістрати на один рік. За виконання своїх обов'язків вони не одержували платні, оскільки вважалось, що «не можна брати винагороду за службу батьківщині».

Магістрати поділялися на ординарні (консули, претори, цензори тощо) та екстраординарні (диктатор).

Найвищими ординарними магістратами були два **консули**. Вони керували набором до армії, призначали командування, розпоряджалися військовими трофеями, укладали перемир'я з ворогом.

Претори були помічниками консулів. Спершу вони заміщали консулів за їх відсутності у Римі та виконували обов'язки з охорони громадського порядку, їм підпорядковувалася поліція. Згодом головною діяльністю преторів стало керівництво правосуддям.

Цензори встановлювали майновий ценз громадян, розподіляли по трибах, розрядах, центуріях, а також мали право призначати покарання за аморальну поведінку.

Едили (їх було четверо) виконували поліцейські функції.

До обов'язків **квесторів** входило попереднє слідство у кримінальних справах, відання державною скарбницею, зберігання державного архіву.

Плебейські трибуни скликали плебейські народні збори, брали участь у засіданнях сенату, могли накладати вето (заборону) на рішення сенату і магістратів. Особа плебейського трибуна була недоторканною. Але повноваження цього посадовця поширювалися лише в межах міста Рима.

Нижчі магістрати виконували поліцейські функції, відали карбуванням монет тощо.

Під час надзвичайних ситуацій у державі один із консулів призначався **диктатором** на строк не більше шести місяців. Влада диктатора була необмеженою, а посада ця вважалася екстраординарною.

Еволюція суспільного та державного ладу Риму в період імперії.

Установленню монархії в Римі передували військові диктатури, які були новим явищем у римській державі (порівняно з владою диктатора в період республіки).

Перехідним етапом від республіки до монархії був принципат.

Принципат - це політична система, що існувала у Римі з 27 р. до 284 р. і характеризувалася концентрацією всіх найважливіших важелів державного управління в руках принцепса («першого» сенатора). За часів принципату республіканські установи зберігалися, але втрачали колишнє значення. Майже всі головні магістраури очолював принцепс. Його обрання було формальністю. Фактично влада принцепса була спадковою.

Домінат (III - V ст. н. е.). Остаточний перехід до необмеженої монархії відбувся в період правління імператора Діоклетіана. За часів Діоклетіана імперію було поділено на дві частини - Східну і Західну, кожна з яких очолювалася імператором. Правда, єдність імперії зберігалася, оскільки законодавство вважалася єдиним для всієї імперії. Обидва імператори іменувалися Августами і обирали собі помічників, які називалися цезарями. Причиною розпаду римської держави була глибока економічна криза, яка послабила зв'язки різних частин величезної імперії. За цих умов неможливо було організувати ефективне управління всіма територіями.

Центральне управління імперією в період доміанату зосередилося в руках імператора - **домінуса** («господаря»), воля якого була найвищим законом, а також підпорядкованого йому бюрократичного апарату.

Остаточо втратили значення сенат і магістратури. Посади квесторів та едилів було скасовано. Консули і претори стали почесними посадами без реальної влади. Під час доміанату керівником поліції всієї імперії став начальник імператорської канцелярії.

Етапи розвитку римського права. Загальна характеристика джерел права.

Формування римського права відбувалось у тісному зв'язку з розвитком римської рабовласницької держави. Водночас римське право має власну періодизацію. Так, у його розвитку прийнято вирізняти три такі періоди: докласичний (найдавніший) – VI - III ст. до н. е.; класичний - III ст. до н. е. - III ст. н. е.; посткласичний — III - VI ст. н. е.

Джерелами права Риму найдавнішого періоду були правові звичаї, правові акти римських царів, сенату («сенатус-консульти»), магістратів, а також судові рішення і закони.

Найважливіша подія найдавнішого періоду розвитку римського права - прийняття Законів XII таблиць - першого писаного права Риму.

Закони було прийнято в середині V ст. до н.е. і дістали назву - **Закони XII таблиць**, оскільки були записані на 12 дошках. Оригінал тексту не зберігся. Зміст законів відомий за творами стародавніх авторів, передусім римських юристів.

Закони XII таблиць, по суті, були записом звичаєвого права і регулювали переважно приватні, зокрема **майнові відносини** між римськими громадянами (квіритами). Значна увага приділялася речовому праву. Наводилася докладна класифікація речей. Речі поділялися на рухомі й нерухомі, прості й складні, подільні й неподільні, вилучені з торгового обігу та ті, які можуть бути об'єктом угод.

Класичний період - це період розквіту римського права, пов'язаний з інтенсивним розвитком економіки Риму. Джерелами права класичного періоду були закони, преторське право, право народів та імператорські конституції. Система римського права відрізнялася від сучасної. У класичний період право поділялося на публічне та приватне.

Публічне право виражало інтереси держави, регулювало відносини між державою і особою, підлягало правовій охороні від імені римського народу. До публічного права вводилися норми, які стосувалися державного устрою, адміністративних, фінансових, міжнародних, релігійних питань, а також регламентували кримінальну відповідальність, кримінальний та цивільний процес.

Приватне право виражало інтереси окремих (формально рівних) осіб, регулювало переважно майнові, сімейні відносини, а також питання авторського права, порядок спадкування. Приватне право було розроблено детальніше, ніж публічне.

Основними джерелами права у посткласичний період були імператорські конституції, роботи юристів і кодекси. У той час тривав розвиток імператорського законодавства. Значну роль у розвитку права відіграли римські юристи. Як знавці права, вони давали консультації приватним особам щодо подання позовів і ведення справ, готували відповіді на офіційні запити посадових осіб з юридичних питань, складали коментарі до преторського права, підручники з права. Праці видатних юристів отримали правову силу і стали одним із джерел права.

У посткласичний період було проведено велику роботу, спрямовану на упорядкування нормативного матеріалу, його систематизацію.

Найбільше історичне значення мала кодифікаційна робота, проведена у першій половині VI ст. за часів правління імператора Східної Римської імперії (Візантії) - Юстиніана. За активної участі самого імператора комісією під проводом магістрата Трибоніана було здійснено всеохоплюючу кодифікацію права. Результатом її став відомий збірник римського права **Звід законів Юстиніана**.